

RAINER M. JÁNOS

A SZOCIALIZMUS „HIVATÁSOS” ÚJRATERVEZÉSE AZ 1960-AS ÉVEKBEN¹

Jelen szöveg egy még csak tervezés alatt (és meglehetősen: újratervelés előtt) álló munka része, amely az önmagát szocialistaként meghatározó berendezkedés újratervelésének magyar kísérleteit vizsgálja. Fogalmi apparátusának részletes kifejtését itt mellőzöm, illetve csak nagyon röviden jelzem.² A szocializmus *ideáltípusán* a marxi szövegekből levezethető berendezkedéshez, a kommunizmushoz vezető utat értem. A szocializmus *valóságos archetípusa* a szovjet típusú berendezkedés, amely az 1917-es második orosz forradalom, Lenin elképzelései és az 1920-as évek végén lezajlott sztálinizáció nyomán alakult ki.³ Az újratervelést intellektuális tevékenységként fogom fel. Az újratervelők különféle elkötelezettségű, különféle ideológiai alapon álló (többnyire, de nem feltétlenül marxista) értelmiségiek voltak, akik a szocialista projektet akkor is a rendszerparadigma alapján szemlélték, ha konkrét javaslataikat egy-egy területre korlátozták. Bármily kritikusan viszonyultak is a fennálló viszonyokhoz, két alapvető axiómát osztottak. Elfogadták egyrészt a marxi víziót (valamilyen mértékben), másrészt azt, hogy a fennálló szovjet típusú rendszer és a marxi vízió (valamilyen mértékben) összefügg egymással. Terveiket a politikusoknak kínálták fel.⁴ Ahogy nem létezett egyetlen mesterterv, nem született egyetlen teljes, mindenre kiterjedő *újraterv* sem. Az újratervelés számos szakaszra bontható, ez alkalommal az 1960-as évtizedet fejezetét vizsgálom, amely eltérően a többitől nem a fennálló válságára reagált. A főszereplők pedig részben *hivatásos újratervelők*, közvetlenül a politikai elit számára dolgozó közgazdászok – akiknek a hatvanas évtized során kétszer is hosszú távú tervben kellett elképzelni a jövő szocializmusát.

1 A 2019. december 12-én tartott akadémiai székfoglaló előadás alapján.

2 Részletesebben lásd *Rainer M. János: A szocializmus újratervelése. Magyar kísérlet az ötvenes évekből.* In: *Újratervelések. Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Keller Márkus – Tabajdi Gábor. Budapest, 2018, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, 13–47.

3 Ennek részletes modellszerű leírását lásd *Kornai János: A szocialista rendszer.* Kritikai politikai gazdaságtan. Budapest, 1993, HVG. A *termelési* tervezésről általában lásd uo. 140–159.

4 A szovjetrendszer politikai elitje vagy annak egy része rendelkezett bizonyos elkötelezettséggel a marxizmus-leninizmus ideológiája iránt, elfogadta a szocializmus/kommunizmus projektjének felsőbbrendűségét, a mestertervek, illetve (akár) azok újratervelt változatai vízióit pedig kívánatosnak tartotta. Péteri György véleménye szerint a szovjet típusú országok elitjének identitását nagymértékben határozta meg a „szocializmusról” szóló mesternarratíva, hiszen ez (is) legitimálta vezető szerepüket. Valamilyen mértékben mindannyian küldetésüknek tekinthették azt, s ennyiben részei voltak a *rendszeridentitás*nak. Lásd *Péteri György: The Occident Within – or the Drive for Exceptionalism and Modernity.* *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 9, 4 (Fall), (2008) 931.

1.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának 1959 január-februárban tartott XXI. kongresszusán elfogadott program 1970-ig adott határidőt arra, hogy a szovjet gazdaság elérje az Egyesült Államok egy főre eső termelési értékét. Két és fél évvel később, 1961 októberében a XXII. pártkongresszuson ezt is megtoldották egy merész lépéssel: 1980-ra a legfejlettebb tőkés országok utolérését és túlszárnyalását (*dognaty i peregnaty*), a kommunista társadalom anyagi alapjainak lerakását tűzték ki célul. A XXI. kongresszus megígérte: a szovjet tábor országai egyszerre lépik majd át a mindenkori küszöbököt, így a kommunizmusét is. A szocializmus tervezése négy ötéves terv, húsz év belátható távlatába került – legalábbis így tűnt. A gazdasági integráció 1949-ben létrejött szervezete, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) szolgált a közös tervezés megrendelőjéül. A Tanács XIII. ülészsaka 1960 júliusában kérte a tagállamok kormányait, hogy szolgáltatassanak adatokat egy „távlati terv” elkészítéséhez.⁵

Az Országos Tervhivatal (OT) elnökhelyettese augusztus végén adott először szóbeli beszámolót „a 15-20 éves távlati tervekkel kapcsolatban az OT-ban folyó munkák állásáról” – amiről a kormány nem is hozott határozatot.⁶ Novemberben az MSZMP Politikai Bizottsága elé került a Központi Bizottság Államgazdasági Osztályának (ÁGO) tájékoztatója az OT addigi számításairól. A dokumentum meglehetősen reális képet festett a távlati tervezés módszertanilag jobbra kidolgozatlan, bizonytalan számításokon alapuló, ugyanakkor a deklarált politikai célkitűzések kényszerpályáján mozgó folyamatáról. Ilyen volt a legfejlettebb kapitalista országok termelési szintjének húsz éven belüli utoléréséről és túlszárnyalásáról, illetve a szocialista országok fejlettségi szintjének kiegyenlítődésséről szóló tézis. Friss István osztályvezető sok tekintetben bírálta az OT munkáját, de – ha nem is az „anyag” kopfjában, de alább – egyetértett azzal, hogy reális cél húsz év alatt legfeljebb a Nyugat akkori, tehát 1960-as szintjének elérése lehet. Szakemberek semmiféle kiegyenlítődéssre nem számítottak ebben az időtávban.

A húszéves terv elgondolása úgy festett, mint egy időben kiterjesztett termelésiterv-konceptió. A szocializmus hivatásos tervezői leginkább egy óriási (nehéz) ipari üzemet vizionáltak, amely hatalmas mennyiségű villamos energia felhasználásával nagy nyersanyagigényű, többnyire vas-acél szerkezeteket, gépeket állít elő. Ez az elképzelés nem is váltott ki különösebb vitát, de azt az ellentmondást, amely az üzemméret (és így az energiaigény) növelése és a gazdaságosság között feszült, mind a tervezők, mind a PB tagjai is észlelték. Utóbbiak amúgy sem voltak túl lelkesek. „Érdekes, de nem valami izgató” – fanyalgott Gáspár Sándor; „valósággal plankolta az embert”, de „fantázia nélküli” – mondotta Marosán György. Utasítást is adtak a mezőgazdaság várható teljesítményének növelésére, mert különben „egész tervünk kicsit a sárba ragad”, mondotta az amúgy reálisan

5 A Minisztertanács (a továbbiakban MT) 3223/1960. sz. határozata, 1960. aug. 25. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) XIX-A-83-b. 3223/1960. 5.

6 A MT 169. ülésének jegyzőkönyve, 1960. aug. 25. Uo.

közélt Szirmai István, akihez e vonatkozásban valamennyi hozzászóló lelkesen csatlakozott, sőt Marosán György egyenesen „pocsolyában járásról” beszélt.⁷ Bár a KGST apparátusa szeretne volna 1960 végére látni az összehangolt húszéves fejlesztési tervet, a PB a következő tavaszig adott időt.

Újabb elgondolás mégis csak egy évvel később, 1961 novemberében került eléjük – ezt már az OT és az ÁGO közösen jegyezte, és a tervekészítés rutinjának megfelelően termékekre lebontott előirányzatokat is tartalmazott. Az instrukciónak megfelelően az előirányzatok növekedtek. Az előterjesztés most mellőzte az ideológiai téziseket, viszont hosszasan részletezte a vonatottan haladó távlati tervegyeztetések nehézségeit. Ennek során, cseppet sem meglepően, valamennyi kisebb szocialista ország igyekezett a maga számára legelőnyösebb alkut kötni. Az általánosan elfogadott *nyersanyagot nyersanyagért, készáruat készáruért 1:1 arányban* alapelve a tervezők szerint Magyarországot igen kellemetlenül érintette, mert egyedül értelmezhető anyagjellegű exportárujának a bauxit/nyersalumínium tűnt, a csekély anyagigényű magyar gépek iránt szerény érdeklődés mutatkozott, az energiatermelés nyersanyagát szolgáltató Szovjetunió pedig az 1980-ra prognosztizált 17-18 millió tonna nyersolaj legfeljebb felét ígérte meg, „geológiai adottságokra” hivatkozva. Ebben a vitában már Kádár János is részt vett, aki nyomban lehűtötte azokat, akik szerették volna – az időközben ismertté vált bolgár, román, csehszlovák stb. tervek hivatkozva – kissé tovább srófolni a növekedést. „Ha az ember a kommunizmusra gondol, nem ezt a fajta gazdálkodást képzei el” – dohogott Kádár a tervekészítés közben alakot öltő magyar-szovjet timföld-alumínium egyezményre utalva. Ugyancsak ő figyelt fel a népességszám alakulásának jelentőségére, s rendelte el annak komolyabb tanulmányozását.⁸ Azzal mindenki egyetértett, hogy nem kell sietni – a húszéves terv végső változatát csak 1963-ra kellett (volna) elkészíteni. Felettébb jellemző, hogy a Politikai Bizottság – a jegyzőkönyv hosszából ítélve – csaknem annyit vitázott a sör árának poharanként 30 fillérrel és a Munkás cigaretta szálanként 4 fillérrel való felemeléséről, mint a húszéves tervről.⁹

1962 június elején tárgyalta utoljára a PB az ÁGO és az OT újabb közös jelentését a húszéves terv előkészületeiről. Az OT egy külön dokumentummal is jelentkezett, amely – még mindig – az „előzetes elgondolások” címet viselte. Az egész ügy már csak a PB-ülés különféléi közé fért be (igaz, az első helyen), a jegyzőkönyv szerint vita nem is folyt róla. A PB csupán az javasolta tagjainak, hogy négy hét alatt olvassák el a két, egyenként mintegy húszoldalas dokumentumot, majd juttassák vissza azokat a KB Irodába.¹⁰ Két héttel később a kormány egyrészt elégedetten konstataálta, hogy már addig 18 szakbizottságban 1500 „tudományos dolgozó és szakember” vett részt a tervezésben, másrészt azt javasolta (nem első alkalommal!) hogy vonják be a tudomány további képviselőit, s alakuljon

7 MSZMP PB ülés jkv. 1960. nov. 15. MNL OL M-KS 288. f. 5/209. ő. e.

8 MSZMP PB ülés jkv. 1961. nov. 21. MNL OL M-KS 288. f. 5/251. ő. e.

9 Uo.

10 MSZMP PB ülés jkv. 1962. jún. 12. MNL OL M-KS 288. f. 5/267. ő. e.

még több bizottság, köztük ágazatiak és területiek. A napi tervező munkáikkal (ötéves, éves stb. tervekészítés) amúgy is túlterhelt bizottsági tagok számára a túlmunkák honoráriumkeretét a kormány külön tárcaközi egyeztetésre küldte. Hevenyészett időrendet is kidolgoztak, amelyben a *KK-munkában*¹¹ folyó távlatos tervezés folyamatát legalább 1964-ig terjesztették ki (közben persze a KGST-nek megfelelő anyagokat szolgáltatva). Mivel a vezető párt- és állami szervek többet nem foglalkoztak vele, az 1962 nyári elgondolás örökre előzetes maradt, legalábbis nincsen további nyoma a szocializmus felépítését célzó húszéves tervnek. Egy 1986-os értékelés szerint: „1963 folyamán azonban a középtávú, nálunk a III. ötéves terv kidolgozásának problémái rendkívül sürgőssé váltak és ennek következtében a távlati tervezés úgy Magyarországon, mind a többi KGST országban félbeszakadt.”¹² 1967-ben azután létrejött az OT Távlati Tervezési Főosztálya, ahol számos hosszabb távú elképzelés készült, de ehhez hasonló léptékű, ha vázlatosan is, de az egész gazdaságot átfogó már nem.

Az eszerint utolsó húszéves terv fő vonása, vagyis hogy a szöveg háromnegyede a termelés növekedésével és outputjával foglalkozott, az 1962-es variánsban sem változott. A főbb mutatók így néztek ki – a tervezési folyamat időrendjében:

	1. variáns, 1960. nov.		2. variáns, 1961. nov.		3. variáns, 1962. jún.	
	1980, % (1960=100)	évi átl. növé. %	1980, % (1960=100)	évi átl. növé. %	1980, % (1960=100)	évi átl. növé. %
Nemzeti jövedelem	350	6,5	400	7,5	421	7,5
Ipari termelés	450	8,0	560		564	9,0
Mezőgazd. termelés	200	3,5 – 4,5	230		231	4,3
Fogyasztási alap	250		350		349	6,4
Felhalmozási alap	400				500	8,4
Beruházás					470-480	8,0 – 9,0

11 Korabeli zsargon a „kölségvetésen kívüli”, tehát munkaidőben, de külön, fizetésen felüli juttatásért végzett munkára.

12 Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztály V/56/1986. sz. Az 1960–1980-as évekre vonatkozó húszéves népgazdasági terv teljesítése. <http://www.makrotrend2000.hu/menu/archivum> Letöltés 2020. szept. 28.

Nem céлом az utókor fölényes bölcselkedésével kimutatni, hogy a hivatásos (újra)tervezők hol, miben, mennyit tévedtek. Az sem tűnik túl érdekesnek, hogy 1980-ra mit teljesített alul a magyar gazdaság, hogy negatív sztahanovistaként mennyiben maradt el a tervtől. Céлом az újratervező diskurzus elemzése – annak felvillantása, hogy a tervezőink hogyan gondolták el az újratervezett szocializmust. Mert a millió tonnák, kilowattórák és darabszámok között azért szó esett arról is, ami (vagy aki) miatt mégis ez az egész lett volna: az emberről és a társadalomról. „A 20 éves terv időszakában megoldásra váró fő feladatok: a szocializmus termelőerőinek teljes kiépítése, a szocialista gazdasági rendszer betetőzése, majd a kommunizmus előkészítése.”¹³ A kérdés tehát az, hogy a hivatásos újratervezők milyen víziót alakítottak ki erről 1960-ban.

Az újratervezők számára az ember elsősorban munkaerő volt, akinek heti munkaideje – s ez volt a terv egyik nagy humanizációs vívmánya – 48 óráról első közelítésben 36, majd 35 órára csökkent volna. E kétségtelen előrelépés vetette fel azonban a tervezőket láthatóan leginkább aggasztó problémát. A növekedés motorja addig leginkább a munkaidőalap növekedése, vagyis a tervezési térbe áramló munkaerő létszámának növekedése volt. A növekedési mutatók teljesítéséhez fokozatosan csökkenő munkaidővel, a mezőgazdaságból kiáramló népességgel, a munkába álló nővel és igencsak derűlátó – húsz év alatt 12-13%-os – népességnövekedéssel számolva is további fél-egymillió fő hiányzott. A termelékenység növekedése persze mindezt megoldhatta volna. „Bár az ipar és a többi nem mezőgazdasági ágak átlagában is a foglalkoztatottak létszáma 60%-kal nőne, a teljesített munkaidőalap legfeljebb 15%-kal fog emelkedni. Ezt figyelembe véve a termelés növekedését csaknem teljes egészében az 1 órára jutó termelékenység emelésével kell fedezni.”¹⁴ Ám az utolsó előterjesztés is leszögezte: „Az eddig elkészült ágazati számítások nem irányozzák elő a termelékenység ilyen növekedését.”¹⁵ Az munkaerő-utánpótlási gondok már a húszéves tervezés első fázisában annyira nyomasztónak tűntek, hogy az MSZMP PB 1961 novemberében – története során első ízben – átfogó vizsgálatot rendelt az ország demográfiai helyzetéről.¹⁶ Még a reálisan tervezhető bővülés forrásai is problémákat vetettek fel. „A távlati munkaerő-mérlegben a keresők maximális létszámaként előirányzott munkaerő-foglalkoztatás elérése önmagában is jelentős problémákat okoz, amelyek elsősorban a nők feltételezett nagyarányú foglalkoztatásának lehetőségét biztosító feltételek megteremtéséből erednek. (Gyermeknevelő intézmények fejlesztése,

13 A húszéves terv fő feladatai és célkitűzései. (Előzetes elgondolások). A MT 3189. sz. határozata, 1962. jún. 27., melléklet. MNL OL XIX-A-83-b. 3189. (A továbbiakban *Előzetes elgondolások*)

14 Jelentés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány részére a népgazdaság 20 éves fejlesztési tervének előkészületeiről. 1962. június 21. A MT 3189. sz. határozata, előterjesztés. MNL OL XIX-A-83-b. 3189. (A továbbiakban *Jelentés 1962*)

15 Uo.

16 MSZMP PB ülés jegyzőkönyv, 1961. nov. 21. MNL OL M-KS 288. f. 5/251. ó. e. Az elkészült jelentést éppen akkor tárgyalták meg, amikor utoljára foglalkoztak a húszéves tervvel, lásd MSZMP PB ülés jegyzőkönyv, 1962. jún. 12. MNL OL M-KS 288. f. 5/267. ó. e.

háztartási munka megkönnyítése stb.)”¹⁷ A kormány határozata viszont leszögezte: „A munkaerőellátást úgy kell megoldani, hogy az ne vezessen a nők erőltetett arányú munkába állítására.”¹⁸ Az utolsó variáns előterjesztői óvatosan utaltak arra, hogy emiatt a növekedési ütem *talán* nem reális, de úgy vélték, „tekintettel arra, hogy a részletes ágazati műszaki fejlesztési, termelékenységi beruházási tervező munka még csak most indul meg, így egyelőre nem indokolt a termelés korábban előirányzott ütemét a munkaerőszükséglet fedezetében mutatkozó ellentmondások miatt csökkenteni.” Kiútként a műszaki fejlődés, a kedvezőtlen természeti és gazdasági adottsággal rendelkező ágazatok részarányának erőteljes csökkentése kínálkozott – s mennyiségi tartalék híján a munkaerő (vagyis az ember) minőségi fejlesztése. „Ez a sajátos körülmény *a társadalmi-gazdasági fejlődés általános követelményein túlmenő mértékben* kíván szakképzett munkaerőt. Az eddigi számítások szerint a szakképzett munkaerő száma az összes keresők létszámához viszonyítva a jelenlegi 21%-ról 43%-ra kell, hogy növekedjék. Az összes szakmunkaerő számát 20 év alatt két és félszeresére, ezen belül a közép- és felsőfokú szakemberek számát közel háromszorosára kell emelni.”¹⁹ Sőt, „e szakemberszükségleti tervvel kapcsolatos szakértői vélemények szerint ez az igény inkább óvatos, mint túlzott”. A terv a középiskolai és felsőoktatási kapacitások nagyarányú bővítését irányozta elő. Az általános iskolai végzettséggel rendelkezők arány a megfelelő korú népességen belül nagyjából a kétszeresére (33%-ról 60-65%-ra), a középiskolai végzettséggel rendelkezők száma több mint négyszeresére (9,2-ről 40-45-re), a felsőfokú végzettségűeké 2,7%-ról 12,8%-ra emelkedett volna – utóbbi csaknem ötszörös növekedés.²⁰

A hivatásos tervezők távlati emberképének másik fő vonása a fogyasztó. „Ebben az időszakban az egy főre jutó fogyasztási javak oly bőségét kívánjuk elérni, hogy népünk fogyasztása túlszárnyalja a fejlettebb kapitalista országokét” – szögezte le az utolsó variáns is, és a szöveg világosan láttatja, hogy ez mit is jelentett: „Az egy főre jutó fogyasztás 1960-hoz képest 1980-ra a szövetanyagokból 16 m²-ről 57,58 m²-re, bőrcipőből 1,7 párról 3,8 párra, húsból 47 kg-ról mintegy 80 kg-ra, tej és tejtermékekből 148 literről 300-340 literre és cukorból 26 kg-ról 36-33 kg-ra fog emelkedni. [...] Az élelmiszeri fogyasztás előirányzatai az alapvető tápanyagokban mind mennyiségileg, mind választék szerint kielégítik a táplálkozás-tudomány által támasztott szükségleteket, s megfelelnek az élelmiszer-fogyasztásban élenjáró országok színvonalának és összetételének. A telítettség színvonalához lesz közel a ruházati cikkek egy főre jutó fogyasztása is. Az előirányzatok olyan ruházati állományt tesznek lehetővé, amely biztosítja az anyagi jólét és a divat szabta igények kielégítését. [...] A tartós iparcikkekben tervezett növekedés néhány területen – például rádió, televízió, hűtőszekrény ellátottság – a családok számához viszonyítva teljes ellátottságot

17 *Jelentés 1962.*

18 A MT 3189. sz. határozata, 1962. jún. 27. MNL-OL-XIX-A-83-b. 3189. sz.

19 *Jelentés 1962.*

20 *Előzetes elgondolások.*

jelentenek, más cikkekkel, így elsősorban a személyautóval az ellátásnak ilyen színvonala nem volt előírható. [...] A távbeszélőhálózatba bekapcsolt fő- és mellékállomások száma 100 lakosra országosan az 1960. évi 4,2-del szemben 1980-ban 20, Budapesten 12,2-del szemben kb. 45 lesz. Ez a fejlesztés nem tekinthető kielégítőnek, mert alacsonyabb a fejlett országok mai színvonalánál, éppen ezért felülvizsgálatra szorul.”²¹ Ha figyelembe vesszük az 1960. évi, igen alacsony átlagos fogyasztási mutatókat, akkor a nyolcvanas évekre vizionált fogyasztói szocializmus embere még mindig meglehetősen szerény igények kielégítésével számolhatott. A terv ígérését a kormány határozata még tovább szállította – lefelé: „Az életszínvonal emelésére vonatkozó előzetes előirányzatokat át kell dolgozni úgy, hogy egyes fogyasztási mutatók túlzott emelkedése helyett az életszínvonal alakulását befolyásoló tényezők, tehát a fogyasztás és a különféle szolgáltatások (kommunális ellátás, kulturális ellátás, lakásellátás stb.) a fejlődés által támasztott igényekhez jobban alkalmazkodva, arányosan növekedjenek.”²² A tervnek tehát nem sok attraktív mondandója volt a szocializmusról. Elsősorban az anyagi termelés kibocsátási mutatóinak teljesítésére összpontosított. A szocializmus népgazdaság-méretű gyárában dolgozó munkahadsereg utánpótlása némileg bizonytalan volt. Az egész újratervezés kiindulópontja a(z igaz, békés) versenyhelyzet volt a fejlett fogyasztói társadalmakkal. Lehetetlen nem észrevenni, hogy a tervezőket nyomasztotta a ki nem mondható konklúzió, hogy az utolérés – még ha 80-ra a 60-at is kellett volna, ami a XXII. kongresszus mértékével közönséges szabotázs volt – illúzió.

A húszéves tervet tárgyaló első PB-ülésen Marosán György, a KB titkára a következő sajátos javaslatot tette: „az anyagot bizonyos értelemben olyannak tartom, hogy jó lenne levinni a *proliig* [sic] és megmondani neki: neked azért kell most becsületesen dolgozni, mert nézd csak meg, hogyan néz ez ki 20 év múlva.”²³ A PB többi tagja erre szót sem vesztegetett, a húszéves terv előzetes elgondolásait sem hozták nyilvánosságra. De ami ebből az újragondolási hullámból nyilvánosságra került, az is elég volt ahhoz, hogy ha nem is a *proli*, de az újratervezés önkéntesei kifejthessék véleményüket. A felütést Váci Mihály, a kurzusirodalom korabeli sztárja, az *Új Írás* egyik szerkesztője vállalta magára. „Írók, művészek, hol a mi húszéves tervünk?” – kérdezte, igaz, nem az Országos Tervhivatal előzetes elgondolásaitól, hanem az SZKP XXII. kongresszusi téziseitől és German Tyitov ürrepülésétől ihletve. Mit tehetünk, kérdezte Váci, „hogy a szegénység és nyomor, robot, nélkülözés keserű óceánjaiból a kommunizmus pihentető, derűs partjaira lépő emberek ne a kényelemben szuszogva terüljenek el az anyagi jólét langyos homokpartjain, de szellemi erőfeszítésektől hajtott embereknek megmaradva figyeljenek új hangok és célok felé?”²⁴ A cikket közlő *Új Írás* szerkesztője²⁵ teljesen

21 Uo.

22 A MT 3189. sz. határozata, 1962. jún. 27. MNL-OL-XIX-A-83-b. 3189. sz.

23 MSZMP PB ülés jkv. 1960. nov. 15. MNL OL M-KS 288. f. 5/209. ő. e. 20. r.

24 Váci Mihály: Se az atombomba, se az isten! *Új Írás*, 1961. 7. sz. 580.

25 Illés Lajos felelős szerkesztő, Pándi Pál és Váci Mihály.

egyétértett (szerkesztőjével) a tekintetben, hogy (még) nem elég az anyagi világ átalakítása, így a következő számban vitát kezdeményezett, a kérdést kevésbé éteri módon exponálva: „Kirekesztve most a problémakörből mindazokat, akik ezt a vágyukat törvénybe ütköző módon akarják kielégíteni, felvetődik a kérdés: vajon nem a kispolgári lelkiületet fejlesztik-e ki a televízióért, fridzsiderért, vikendházért, autóért való gürcölés évei? Nem az önzés, az anyagiasság, a társadalmi közömbösség vonásait erősíti-e fel ez a személyes tulajdonért folytatott küzdelem? S ha emberünk elérte vágyait, vajon nem tompítja-e kis- és nyárszpolgárrá az a körülmény, hogy a televízió miatt napról-napra bezárkózik lakásába, az autóban elszigetelődik a gyalogosoktól, s a vikendházban a közös, társasági együttlét emberi alkalmaitól? Vajon nem a kispolgári mentalitás termelődik-e újjá ebben a televíziós, autós, vikendházas, motoros életformában?”²⁶ Úgy tűnt, hogy elismerve ugyan a fogyasztási igények jogosságát, a szerkesztőség a nyugati fogyasztói társadalommal folytatott versenyben kialakuló, szerény keleti fogyasztói életformától félt. A kapitalista hűtőszekrényben tárolt s ezért romlandó szocialista élelmiszertől. Megkezdődött a „fridzsiderszocializmus-vita”.

Váci és a szerkesztőség indító cikkeihez csaknem 130 hozzászólás érkezett, ebből 25 jelent meg. „A kialakuló életformát sok-sok tényező határozza meg. A vita ezek közül némi egyoldalúsággal csakis az anyagi életszínvonal kérdését állította előtérbe” – állapította meg a szerkesztőség vitázárójában, némi rosszalással.²⁷ Az anyagi létfeltételek ugyan döntően befolyásolják az életszínvonalat, de van egy másik döntő tényező is: a „politikai koncepció, amely az életforma alakulását befolyásolja”. Ezt a vitázók nem meglepő módon nem érintették, ám a szerkesztők szükségesnek tartották, hogy utaljanak Kádár János életszínvonal-ajánlatának jelentőségére. Sőt, ebben látták a vita – eszerint valamennyi résztvevő számára rejtve maradt – kulcsmozzanatát. A kérdés az volt, hogy a megnövekedett életszínvonal újratermeli-e a kispolgáriságot, s ha igen, mi a teendő. A legéletszerűbb válasz erre az volt, hogy „havi másfél-kétezer forint fix-fizetés mellett az ember nem azon töri a fejét, hogy házat vagy hűtőszekrényt vegyen, hanem azon, hogy a táplálkozása mellett a ruházzkodása is megfelelő legyen”, magyarul az átlagos életszínvonal eléggé alacsony ahhoz, hogy az egész felvetést – mint időszerűtlent – elvessek. Ezzel a szerkesztőség nem értett egyet, ahogy azzal sem, hogy „újra elárasztja hazánkat a kispolgári mentalitás”. A szocializmus chiliasztikus legitimációja²⁸ alapján álló társadalmi aszkézis követelését megbélyegezték. De végül azzal a harmadik állásponttal sem rokonszenveztek igazán, amely szerint a fogyasztásközpontú verseny a kapitalizmussal úgy jó, ahogy van. „Nem félünk a fridzsiderőtől” – jelentették ki, de persze nem mindegy, milyen hűtőről van szó. „Kapitalista viszonyok között az autó, vikendház, fridzsider stb. szülhet és újratermelhet, és magasabbra feszíthet kapitalista vágyakat,

26 Kultúra és életforma. Új Írás, 1961. 8. sz. 737.

27 Kultúra és életforma. A szerkesztőség zárszava. Új Írás, 1962. 8. sz. 903-905. További idézetek külön jelölés nélkül innen.

28 A kifejezést Hankiss Elemér használta később, lásd *Hankiss Elemér: Diagnózisok 2.* Budapest, 1986. Magvető, 66-68.

növelheti a kapitalista gazdagodás ingereit. [...] Az autó, víkendház, fridzsider stb. szocialista körülmények között is termelhet polgári-kispolgári mentalitást és ambíciókat, de ez a mentalitás és ambíció beleütközik, törvénytörően beleütközik, a szocialista politika és ideológia nemzetet alakító, államot igazgató erejébe.”²⁹ A kapitalista fridzsider az osztálykülönbségek kialakulásának melegágya (!), a szocialista fridzsider fölött azonban az állam őrökdi, s veszi elejét a társadalmi különbségek, valamint a kapitalista fogyasztói életforma kialakulásának.

1960-ban a hivatásos újratervezők és az önkéntesen jelentkező értelmiségiek szocializmusdesignja jellemzően eklektikus. A termelés szédítő üteme előírás maradt az előző, a klasszikus periódusból, záloga a munkaerő. Megjelent egy új korszak főszereplője is, a fogyasztó. Úgy tűnt, nukleáris robbanófejek helyett/mellett a szocializmus a fridzsiderek számában is kész volt felvenni a versenyt. Magyarország újratervezőinek egyszerre kellett szárnyalniuk és a földön gyalogolni, igaz viszonylag jól karbantartott úton.

2.

Csaknem tíz évvel később az Országos Tervhivatal frissen létrehozott távlati tervezéssel foglalkozó osztályán újabb hosszú távú tervek készültek. Ezek egyikét, a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottsága (MÉB) által összeállított *Hipotézisek a foglalkoztatás és az életszínvonal alakulására Magyarországon 1985-ig* című tanulmányt nyilvános vitára bocsátották – a Közgazdaságtudományi Társaság exkluzív folyóirata, a *Gazdaság* közölte a szöveget. Az ismét széles körű előmunkálatokra támaszkodó tanulmány hangsúlyozottan nem tizenöt évre szóló *terv* volt, hanem *hipotéziseket* fogalmazott meg. Bár egyetlen számszerűen kidolgozott feltételrendszeren alapultak (amely szerint a népesség a nyolcvanas évek közepére kissé meghaladja a 11 millió főt, a gazdaság éves átlagos növekedése pedig 5-6%), de valóban utaltak különféle lehetséges döntésekre és azok következményeire. Ebből az újratervből úgyszólván hiányzott a fejlett kapitalista országokkal folytatott versenyre való utalás. „Magyarország esetében 15–20 év távlatában nem reális cél a gazdaságilag legfejlettebb országok utolérése, de lényeges célnak kell tekinteni a ma fennálló különbségek fokozatos és relatív csökkentését.”³⁰ A szerzők azt ígérték, hogy tekintetbe veszik „a társadalmi rendszerünkben eredő sajátos követelményeket is, amelyek egyes esetekben egybevágóak az »automatikus« fejlődéssel, más esetekben eltérnek tőle, vagy annak ellentmondanak”, alapjában véve mégis a gazdasági mechanizmusreform technokrata irányba elmozduló szemléletét érvényesítették. A társadalom humanizálásának követelményét a teljes foglalkoztatottság, az ingyenes közoktatás és egészségügyi ellátás merítette ki, kiegészítve a szerényen megfogalmazott lakhatási

29 Kultúra és életforma. A szerkesztőség zárszava. Új Írás, 1962. 8. sz. 905.

30 *Hipotézisek a foglalkoztatás és az életszínvonal alakulására Magyarországon 1985-ig*. *Gazdaság*, 1969. 3. sz. 17–41. A további idézetek külön jelölés nélkül innen.

igényekkel – ezek szerint 1985-re minden családnak önálló lakást, az „évezred végére” pedig minden embernek saját szobát irányoztak elő. A gazdasági racionalitás, különösen a növekedés fő forrásának tekintett termelékenység-probléma azonban sajátos belső feszültséget eredményezett. Az újratervezők nyilván nem javasolhattak semmiféle szakítást a szocialista elvekkel (talán nem is akartak), de óvatosan „felpuhították” azokat.

Így például a foglalkoztatottsággal kapcsolatban utaltak a várható munkaerőhiányra, de a „munkahely[k]en felesleges, vagy alacsony intenzitással és hatékonysággal dolgozókra” is. Ők átcsoportosítandók, de a „gazdasági és technikai fejlődéssel járó folytonos struktúraváltozás [...] is a munkaerő egy részének állandó, társadalmilag hasznos áramlását igényli. Mindez lényeges változtatásokat kíván a bér- és jövedelemszabályozás mai rendszerében, a munkaerőgazdálkodásban, valamint nem kevésbé a társadalmi köztudatban. Számítani kell arra, hogy a gazdasági növekedés és a velejáró struktúraváltozás gyorsulása növeli a két munkahely között úton levő, munkát kereső dolgozók számát — a teljes foglalkoztatás racionális megvalósítása esetén is.” Az újratervezők tehát a legáltalában időleges munkanélküliség kérdését vetették fel. Ami még úgy is előállhat, hogy a hetvenes évek végére 42,5, a nyolcvanas évek közepére esetleg 40 órás munkahéttel számoltak.

A lakosság jövedelmében – pont ellenkezőleg, mint a hatvanas évek elejének tervezői – a pénzjövedelmek arányát kívánták növelni a természetbeni juttatásokhoz képest. Annál is inkább, mert az oktatást és az egészségügyi ellátást illetően „megvizsgálandónak tartjuk, hogy egyes különleges szolgáltatásokat milyen módon lehet és célszerű pénzbeni térítéshez kötni”. Hangsúlyozták a társadalmi hasznosság arányában tovább differenciálódó keresetek fontosságát – ugyanakkor nagy hangsúllyal utaltak „a szegénység felszámolására”. Nagyságrendjüket több százezerben határozták meg, két csoportot, a sokgyerekeseket és „réginyugdíjából” élő időseket említve. A fogyasztás szerkezete – nagyrészt az automatikus tendenciák mentén – „hozzávetőlegesen a gazdaságilag fejlettebb országok struktúrájához hasonló irányban” fejlődik, ami értelemszerűen a fejlett kapitalista országokat takarta. Mellőzték a négyzetméter szöveteket és pár cipőket, és bár utaltak a korlátozott kínálat torzító hatására, a fogyasztás fő tendenciájának „a lakosság beruházás-jellegű [tartós] fogyasztási cikk-állományának növekedését” tekintették. „Valószínű, hogy 1985-ig a családok túlnyomó többsége rendelkezni fog már hűtőszekrénnyel, mosógéppel, rádióval és televízióval. Ez még ezekben a termékekben sem jelent telítettséget, még ha egyes javak állományának korábbi gyors növekedése lassul is.” A fogyasztás motorját jó érzékkel az automobilizációban látták: „A tartós javak közül különösen nagy jelentőségű lesz a következő 10–15 évben az automobilizmus terjedése. Ellátottsági szintünk e tekintetben más, hasonló fejlettségű országokéhoz képest rendkívül alacsony. [...] Valószínű, hogy az 1980-as években a lakosság évente több gépkocsit fog vásárolni, mint a jelenlegi teljes állomány. Az autók mindinkább hasonló szerepet fognak betölteni a lakosság fogyasztásában – és életkörülményeiben –, mint a mai gazdaságilag legfejlettebb országokban.” A közoktatásban a 9-10

osztályos általános iskolára épülő 2-3 éves középiskolát, kétfokozatú felsőoktatást képzeltek el, amelynek alsó szintjét még mennyiségi szempontból is fejlesztendőnek tartották (a felsőt nem). Mind az oktatás, mind az egészségügy központi ráfordításainak (a beruházások 3,5, illetve 1,5%-át fordították erre 1969-ben) növelését szorgalmazták. A terv utalt a fekvőbeteg-intézeti kapacitások észszerűsítésére, a progresszív betegellátásra; „e rendszer kifejlesztése – tették hozzá – nagyobb intézeti egységek kialakítását, a kórházak, rendelők és egyéb gyógyító-megelőző intézmények integrációját kívánja meg”. A lakáskérdést illetően a *Hipotézisek* szerzői úgy vélték, hogy „modern, városiasodó társadalomban, különösen szocialista viszonyok között az a célszerű, ha a többszintes házakban épülő lakásokat általában bérlakások formájában bocsátjuk a lakosság rendelkezésére. Ezt igényelné az is, hogy mind a családok nagyságának és összetételének ciklikus változása, mind a gazdasági struktúraváltozás az emberek mozgási lehetőségeinek növelését követeli meg, amit a bérlakás-rendszer jobban elősegít, mint a lakások értékesítése. Ezért nem látszik racionálisnak a mai gyakorlat, amely az állami erőforrásból épülő többszintes házak lakásainak növekvő részét különböző módon értékesíti és személyi tulajdonba juttatja.” Ezzel szemben „a lakossági hozzájárulás racionális módjának tekinthetjük, ha az új lakások bérét olyan szinten állapítjuk meg, hogy az a lakások fenntartásának és felújításának költségeit fedezze. Ez a mai lakbérekhez viszonyítva nagyobb terhet jelentene a lakosságnak” – de még mindig kisebb, mint ha lakást vennének vagy építenének, tették hozzá biztatóan.

Alig tíz év alatt a hivatásos újratervezők diskurzusa hatalmasat változott. Teret nyert a realitás, csökkent a versenyláz, elmúltak az utolérési (és túlszárnyalási) víziók. Reálisan tervezett szocialista társadalmuk a nyolcvanas évek közepére-végére nagy eredményként könyvelheti el a szegénység visszaszorítását, dinamikus növekvő gazdasági alapon mértékkel fogyaszt, jelentős természetbeni juttatásokban részesül, de egy s másért (oktatás, lakhatás, egészségügy) némiképp a zsebébe kell nyúlnia. A zsebbe differenciált bér csörgedez. Nem éppen hipermodern, de piacos gazdasági reformtól olajozott keleti automobil gördül a hétfégi telek felé azzal a jóleső tudattal, hogy a fogyasztó ily módon „a társadalmi számvetelben felhalmozásként kezelt javakat szerez meg”. (A telek kivételével, ami olyan „fogyasztói beruházás, amely egyáltalán nem szerepel a nemzeti jövedelemben”.)

A MÉB elnöke, Huszár István (akkor éppen) a Központi Statisztikai Hivatal elnöke 209 „nem véletlenszerűen kiválasztott” személyt – politikai és gazdasági vezetőket, közgazdászokat, mérnököket, társadalomtudósokat, orvosokat és írókat – kért fel, hogy véleményezzék a *Hipotéziseket*. Ezt összesen 51 felkért (tehát csupán minden negyedik) tette meg, vagyis a válaszolási kedv nem volt túl nagy. Átlagosan az egyes csoportok harmada reagált, a kétharmadrészt válaszoló orvosok javították az átlagot, a húsz felkért íróból viszont tizenkilencen hallgattak, ami számottevően rontotta azt. A hozzászólásokat nem közölték (egy kivételével, lásd alább), viszont a bizottság egyik tagja, Ferge Zsuzsa Rupp Kálmánnal együtt

elemzést készített a félszáz véleményről.³¹ Ebben utaltak arra a szkepticizmusra, amely egyes társadalomtudósok és írók körében alakult ki „az ehhez hasonló hozzászólások hatékonysága vonatkozásában”.

Fergéék a beérkezett válaszokat részletes tartalomelemzésnek vetették alá, elkülönítve a *Hipotézisek* különféle témáit. A mostani elemzés szempontjából két vonatkozást emelek ki. Az egyik a szocializmus általános modelljére vonatkozik, amelyre egyébként mindössze húszan tértek ki. „Vannak, akik azt hiányolják, hogy a Hipotézisek nem fejtik ki azt az eszmerendszert, amely éppen ennek a variánsnak a megszületéséhez vezetett, mások úgy vélik, hogy a Hipotézisekből ki tudják olvasni ezt a célrendszert, de nem tartják egységesnek, vagy éppen nem értenek egyet vele. A hozzászólók jelentős része — egyesek bizonytalanabban, mások egészen határozottan — a sajátos szocialista értékeket, illetve értékrendszert keresik a Hipotézisek hátterében, és ezt nem vagy nem eléggé látják ott kifejeződni. A 46. [sz.] levélben a következőket olvashatjuk: » ... mégis túlságosan lehúti az embert, hogy egy szocialista ország 1985-ig érvényes ... elképzelései elsősorban annyit jelentenek, hogy a fogyasztás szerkezete hozzávetőlegesen a gazdaságilag fejlettebb országok struktúrájához hasonló irányban változik.«” Egy másik vélemény szerint „a polgári életformából indulunk ki, nincs még perspektívánk, vagy legalább valamiféle elképzelésünk arról, hogy a jólétre épülő szocialista életmód milyen legyen”. „Ha a szocializmus egy új életforma kialakításának igényét és célkitűzését is jelenti, úgy nem viszonyulhat teljesen kritikátlanul a ... múltból átöröklött kulturális mintákhoz, értékekhez és sztereotípiákhoz ... Míg egyrésztől nem kényszeríthetjük rá az emberekre a szocialista életmód valamiféle elképzelt utópiáját, mert ennek... az emberek mindennapi tevékenységében és tevékenységéből kell kialakulnia, nekik maguknak kell létrehozniuk, másrésztől nem mondhatunk le arról sem, hogy ezt befolyásoljuk ... a szocializmus alapvető értékei szempontjából.” Az egyik levélíró azt hangsúlyozta, hogy még viszonylag kedvező növekedési ütem elérése esetén is növekedne az abszolút különbség Magyarország és a fejlett tőkés országok között, erre a helyzetre pedig fel kell készíteni a lakosságot oktatásban, irodalomban, népnevelésben. Mert „a tisztas „szegénység értékesebb és boldogabb élet alapja lehet, mint a »jóléti« állam”.

A szerzők megkísérelték típusokba rendezni a kapott válaszokat. Minden egyes válaszelemet minősítettek az alábbi kategóriák felhasználásával: A = a szocialista „értékeket” (egyenlőség stb.) hangsúlyozó álláspont; B = humanista, kultúra- és emberközpontú álláspont (fenti szempontból többé-kevésbé „értékmentes”); C = a gazdasági hatékonyság, növekedés kérdéseit előtérbe helyező álláspont (de nem D); D = a gazdasági szempontokat még alapvető társadalmi értékek mellőzése árán is előtérbe helyező álláspont; E = fentiek szerint nem minősíthető megjegyzés. Ennek alapján négy értékalakzatot különböztettek meg: az *egalitárius-szocialistát*, a *humanistát*, a *realista értékűtköztetőt* és a *gazdaságcentrikust* (valamint az egyéb, be nem sorolható, ez adta a válaszok negyedét – akik ezek szerint

31 *Ferge Sándorné – Rupp Kálmán*: A munkaerő és életszínvonal távlati tervezési hipotéziseinek vitája. (A *Hipotézisek*hez hozzászólók leveleinek összefoglaló elemzése) *Gazdaság*, 1970. 4. sz. 61–72. További idézetek külön jelölés nélkül innen.

lényegében semmiféle tartalmi választ nem adtak). Az összes válaszoló 30%-át sorolták ily módon a humanista értékrendi csoportba, az egalitárius-szocialistába 21%, az ütköztetőbe 15%, a gazdaságcentrikusba 10% tartozott. Figyelemreméltó, hogy a humán értelmiségiek körében az egalitárius értékalkazat dominált (36%), a közgazdászok nagyjából egyenlően oszlottak meg az egalitárius, a humanista és az ütköztető csoport között (egyaránt 21%), a vezetők ötöde humanista, de ugyanannyi gazdaságcentrikus volt (22-22%).

A *Hipotézisek* vitájához a legátgondoltabb hozzászólást Hegedüs András és Márkus Mária tette, akik írásukat külön meg is jelentették.³² Bírálták az extra-, illetve interpolációra alapozott tervezési módszertant, mondván, hogy az előbbi „megmarad az eddigi történelmi tapasztalat szintjén, ezért önmagában nem válhat olyan távlati tervvé, amely a társadalmi viszonyok megváltoztatását és átalakítását tűzi ki saját céljául”, míg az utóbbi „a fejlettebb társadalmak fogyasztási modelljének civilizációs mintaként való hatása” alatt áll. Ők viszont úgy vélték, hogy arra kell törekedni, hogy kidolgozzák *a szocializmus önálló civilizációs modelljét*. „A divergenciát [ti. a fejlett kapitalista fogyasztói társadalomtól való eltérést] tehát nem szükségszerűségként, hanem célkitűzőként és programként fogadjuk el.” A civilizációs modell alapja „olyan társadalmi viszonyok kialakítása, amelyek között a társadalom minden tagja az adott gazdasági szinthez képest a legnagyobb mértékben tudja egyéniségét kifejleszteni és a mindennapi életben (beleértve a munka világát és a munkán kívüli tevékenységet is) realizálni.” A gazdasági észszerűség (Hegedüs és Márkus ezt optimalizálásnak nevezték) és az emberi emancipáció követelménye (a humanizálás – ezt a kifejezést egyébként a *Hipotézisek* is gyakorta használta) azonban gyakran ütközik. A kettő összehangolására tett javaslat lényege a jövedelmi és egyéb differenciálódás szoros társadalmi ellenőrzés alá vétele. Számos példával bizonyították (leginkább Konrád György és Szelényi Iván lakáselosztásról szóló nagy felméréssel³³), hogy a társadalmi különbségek fő alakítója a bürokratikus hierarchiában elfoglalt hely. Ennek ellensúlyaként javasolták a „munkáskollektívák” bevonását a vállalati vezetésbe.

Hegedüsék másik javaslata a fogyasztás két rétegének megkülönböztetése volt. Az alapfogyasztás „a társadalom egésze számára biztosítható egészséges életmódhoz szükséges étkezést, ruházkodást, lakást és az anyagi helyzettől független tanulási, illetve kulturálódási lehetőségeket” jelenti, utóbbiba sorolva a szabad és korlátlan tanulási lehetőséget, amelyet az „egyéni törekvések, illetve képességek szabályoznak.”³⁴ A társadalom minden tagjának járó alapjuttatással szembeszálltak mind a *Hipotézisek* jövedelemstruktúrára vonatkozó elgondolásaival, mind a(z akár részleges) lakossági térítésekre alapozó szolgáltatások teljes

32 Hegedüs András – Márkus Mária: Alternatíva- és értékválasztás az elosztás és fogyasztás távlati tervezésében. *Közgazdasági Szemle*, 1969. 1047–1061. További idézetek külön jelölés nélkül innen.

33 Szelényi Iván – Konrád György: A lakásellátás társadalmi és gazdasági hatásainak szociológiai vizsgálata.

(Pécs-Szeged). Budapest, 1969, Várostervező Intézet.

34 Hegedüs A. – Márkus M., Alternatíva- és értékválasztás, i. m.

koncepciójával. Például az „alapszükséglet mértékéig” ingyenes lakáelosztást javasoltak. Hegedűsék javaslataitól távol állt „fridsider-szocializmus” félelme mögött húzódó aszketikus szocializmus – ellenkezőleg, ők is nagy hangsúlyt fektettek a szegénység (azon belül a külön problémát jelentő cigányság helyzetének) megoldására. Ez az újratervezés azon a hiten alapult, hogy a humanizálás mégoly szerény eredményei – valamennyi bázisdemokrácia és juttatott alapfogyasztás – valódi vonzerővel bírnak.

A hatvanas évek hivatásos újratervezői az évtized elején a termelési terv terminusaiban és szemléletében próbálták elképzelni a szocializmus távoli (húsz évvel későbbi) jövőjét. Számsoraikban az ember munkaerő volt, és a központi elosztás szolgáltatatta javak szerény fogyasztója, a gazdaság motorját azonban magas fordulatszámra pörgették. Tíz évvel később, a már csupán tizenöt éves távlatban elképzelt jövőben szelídült a tempó, a munkaerő pedig abban bizakodhatott csak, hogy munkáját talán jobban megfizetik, ha már a terv azzal számolt, hogy mind több szolgáltatásért fizetnie (is) kell. Az évtized nagy, a szocializmus humanizáló céljai és esélyei körül zajló vitái a hivatásos tervezőket kevésbé érintették. Visszacsatolásra még igényt tartottak, ha ezek az értelmiségi diskurzus jól szabályozott keretei között is maradtak.